

קובעים מציאות: כיצד שינו מתנחלי חברון את מעמדה של מערות המכפלה בשנים 1968-1980

משה אוריאל

תקציר

עם כיבוש חברון בשנת 1967 בידי כוחות צה"ל עלתה שאלת מעמדה של מערת המכפלה, שהייתה שנים רבות בשליטת הוואקף ונאסר על יהודים לעבור את המדרגה השביעית שבכניסה אליה. מקום זה, שהוא קדוש לשלוש הדתות, דרש ממשלת ישראל להחליט אם להשאירו בידי המוסלמים בלבד או לחלקו בין כל הדתות, ואם להיענות לדרישות ישראלים להיכנס ולהתפלל בו. הרב גורן, ששימש הרב הצבאי הראשי בעת כיבושה, ניסה לשנות את מעמדה של מערת המכפלה ולהקים בתוכה בית כנסת, אך שר הביטחון דאז, משה דיין, קבע שהשליטה תישאר בידי המוסלמים והוציא את תשמישי הקדושה שהכניס הרב גורן.

ב-9 באוגוסט 1967 הותר בפעם הראשונה ליהודים להיכנס למערת המכפלה בשעות מוגדרות ובמעמד של מבקרים באתר היסטורי, אך לא כמתפללים במקום הקדוש לעם היהודי. בפסח תשכ"ט (1969) התיישבו בחברון מתנחלי חברון, והחלו במאבק עיקש לשנות את החלטת ממשלת ישראל, ולהתיר להם להתפלל במערת המכפלה. במשך שנות השבעים היו מאבקים רבים בתוככי מערת המכפלה. המאבק התנהל בדרכים דיפלומטיות, אך גם לווה באלימות משני הצדדים. לאחר החלטות והסדרים למיניהם, ב-18 בינואר 1979 החליטה ממשלת ישראל לאפשר למתנחלי חברון להתפלל בכל אולמות מערת המכפלה ולהכניס תשמישי קדושה למקום. כך הפכה מערת המכפלה למקום ייחודי, שיהודים וערבים מתפללים בו יחד, באותו מבנה.

מאמר זה יעקוב אחר השינויים בתהליך קביעת מעמדה של מערת המכפלה. נראה כיצד הקצין מאבק המתנחלים, איך נאבקו ערביי חברון ומה הייתה תגובת שלטונות צה"ל.

מילות מפתח: מתנחלים, מערת המכפלה, מתנחלי חברון, חברון, קריית ארבע

מבוא*

מתנחלי חברון פעלו משנת 1968 כקבוצה קטנה המתיימרת לשנות את מדיניות ממשלות ישראל. הם החלו את דרכם כאשר עזבו את מקום מגוריהם בתוך שטחי הקו הירוק ועברו להתגורר בשטחים שלא הוגדרו חלק ממדינת ישראל, מתוך מטרה שיום אחד הם יסופחו אליה. מהלך זה הובל על ידי קבוצה קטנה אשר משכה אחריה את הרבים.

למתנחלי חברון הייתה השפעה על דרכם של כלל מתנחלי יש"ע. גרעיני התיישבות נוצרו מקרבם ויצאו לשאר אזורי יש"ע. הם השתתפו בצורה פעילה במאבקים להרחבת ההתנחלות בשומרון ובהתנגדות להסכם השלום שבמסגרתו התבצע פינוי סיני. קבוצה זו עיצבה את דרכי המאבק להקמת מפעל ההתנחלות ואת גבולותיו.

המאבק בין מתנחלי חברון לכוחות הביטחון ולערביי חברון התעצם סביב מערת המכפלה. במבנה עתיק זה מתקיים דבר ייחודי בהיסטוריה של שתי הדתות. תחת אותה קורת גג שוכנים בעת ובעונה אחת בית כנסת ומסגד, בשעה שבין העמים שורר עימות. הסיכוי להגיע להסדרי תפילה בדרכי נועם היה אפסי, כיוון שכל צד טען לבעלות בלעדית על המקום ולא הכיר בשום זכות של הצד השני.

בשנת 1967 הגדיר שר הביטחון דאז משה דיין את מערת המכפלה כמקום תפילה מוסלמי עם שעות ביקור ליהודים. היהודים הוגבלו הן מצד שעות הביקור הן מצד הכנסת ציוד ותשמישי קדושה בסיסיים, כגון ספסלי ישיבה וספרי תורה. משנת 1975 הצטרפו למאבק עולי ברית המועצות ותלמידי הרב כהנא, ובמאבק עיקש ומתמשך השיגו המתנחלים את מבוקשם: בשנת 1979 מערת המכפלה הוכרה כבית כנסת, ותפילת יהודים הותרה בה בכל שעות היום ובכל האולמות. כך למעשה למדו המתנחלים על יעילותה של דרך המאבק להשגת יעדיהם, והדבר גרם להגברת המאבק בתוככי העיר חברון ומחוצה לה.

במאמר זה נעקוב אחר מאבקים של מתנחלי חברון וננתח את השפעת המאבק עליהם. חומרים מארכיוני צה"ל, מארכיון חברון, ומאוספים למיניהם רואים אור לראשונה במחקר זה.

* מאמר זה מבוסס על עבודת הדוקטור שכתבתי בשנת 2016 בהנחייתו של פרופ' גרשון בקון מהמחלקה לתולדות ישראל ויהדות בת זמננו באוניברסיטת בר-אילן.

רקע

בעקבות מלחמת ששת הימים נוספו לישראל המקומות הקדושים לאסלאם ולנצרות בארץ ישראל. הבולטים שבהם הם הר הבית ומערת המכפלה, שעברו לשליטה ישראלית לאחר שלטון מוסלמי של כ-1,350 שנה. הבניין שמעל מערת המכפלה הוא אחד המונומנטים הנאים ביותר שנשתמרו מתקופת בית המקדש השני. מכיוון שסגנון המבנה דומה לסגנון הבנייה ההרודיאני, הסברה המקובלת היא שגם בניין זה נבנה בידי המלך הורדוס. בימי השלטון הביזנטי הוקמה במתחם בזיליקה, ובימי השלטון המוסלמי היא הפכה למסגד המכונה "מסגד אברהם" (בערבית: אלאחראם אלח'ליל). מערת המכפלה קדושה לשלוש הדתות, וכולן הטביעו בה את חותמן (וילנאי 1968: 245-247).

מערת המכפלה היא המקום השני בחשיבותו ליהדות לאחר הר הבית. על פי מדרשי חז"ל, אדם וחוה קבורים במערת המכפלה. בספר בראשית (כג, א-כ) מסופר שהמקום הראשון שאברהם אבינו קנה בכסף הוא מערת המכפלה. במערה זו נקברו האבות והאימהות. חז"ל הוסיפו מעמד למקום ותיארו אותו כפתחו של גן עדן. לפי המסורת, כלב בן יפונה (מהמרגלים ששלח משה) התפלל במערת המכפלה. ספר הזוהר מייחס משמעות רוחנית גדולה לעצם תחילתה של מלכות דוד בחברון, ולעצם ההתחברות לאבות האומה טרם הקמת מלכות דוד בירושלים (ארנון 1992: 35-36). למתנחלי חברון הייתה מערת המכפלה מרכז חיים רוחני וערכי, המקשר בין אבות האומה לתהליך בניית הארץ על ידי התנועה הציונית (פייגה 1996: 84-87).

מערת המכפלה היא המקום הרביעי בחשיבותו לאסלאם. קדושתו נגזרת ממעמדו הרם של אברהם באסלאם, שלפי המסורת בנה את מקדש הכעבה שבעיר מכה (ברקוביץ 2000: 224). עוד מסופר שכאשר חלף מוחמד על פני חברון בדרכו לירושלים אמר לו המלאך גבריאל לרדת להתפלל בקבר אברהם (וילנאי 1968: 255).

מוחמד התנגד להפיכת קברי אישים נערצים למקומות קדושים מתוך חשש שקביעת מקום קבר למקום קדוש תהפוך את הנפטר לאל. וכך אמר מוחמד ברגעיו האחרונים: "קללת אלוהים על הנוצרים והיהודים משום שהפכו את קברי נביאיהם למקומות תפילה" (ברקוביץ 2006: 195-196). עם זאת, התפתחו באסלאם מסורות של מקומות קדושים רבים. בשל קדושתה הרבה של מערת המכפלה אסר הסולטן הטורקי רוכאן א-בייברס בשנת 1266 על כניסתם של לא-מוסלמים למערה. איסור זה עמד בתוקפו עד כיבוש חברון בידי צה"ל במלחמת ששת הימים (שם: 193-199).

כיבוש המערה

עם כיבוש חברון הגיעו חיילי צה"ל והרב הצבאי הראשי הרב גורן למערת המכפלה. דלתות הברזל היו נעולות, גורן ירה בדלתות אך ללא הועיל, ולבסוף פרץ אותן בעזרת לום. גורן הניף את דגל ישראל על המערה, קבע בה בית כנסת והכניס לתוכה ספר תורה (רט 2013: 285-288). לאחר מכן נפגש משה דיין, שר הביטחון, עם נכבדי העיר והבטיח להם לשמור על מעמד המקומות המקודשים לערבים (אבישר 1978: 467). כשסייר דיין במערת המכפלה הוא הורה להוריד את דגל ישראל, מכיוון שהוא ראה בזה התרסה, וכן לפנות את ציוד בית הכנסת שהכניס גורן (ארכיון צה"ל, 1689/953/1985). אף שגורן סירב להוציא את ציוד בית הכנסת, הציוד לבסוף הוצא ממנו (ברש 1967; רט 2013: 291).

הסדרים ראשונים

בסקירה שערך דיין לפני הממשלה ב-9 באוגוסט 1967 הוא דיווח על פגישתו עם ראש העיר חברון, מוחמד עלי אל ג'עברי, כמו עם נכבדים ערבים אחרים, ועל החלטתו:

1. להסיר את העוצר ב-3:00 לפנות בוקר כדי לאפשר למוסלמים להתפלל.
2. לאשר למואזין לקרוא חמש פעמים ביום.
3. לאשר למבקרים שאינם מוסלמים להיכנס למערה בין השעות 8:00-11:00 ובין 13:30-17:00. כמו כן הוחלט שבשעות הביקור יתפללו המוסלמים באולם ג'אליה וייכנסו בכניסה נפרדת (ארכיון המדינה א/7340).

בסיורו של דיין בעיר ב-19 בספטמבר 1967 הוא הורה על פיתוח גן ציבורי סביב מערת המכפלה ועל חשיפת המדרגות החיצוניות מדרום-מזרח למערה. דיין הוסמך על ידי ועדת השרים לקבוע את ההסדרים במקום ולצורך כך נפגש עם נכבדים מוסלמים (שם). דיין קבע בהדרגה את הכללים הבאים (דיין 1976: 501; שמגר 1994: 99):

1. רק מוסלמים יורשו להתפלל באולמות הגדולים (אולם יצחק, אולם יוספיה ואולם ג'אליה).
2. עריכת טקסים יהודיים תוגבל על ידי איסור שתיית יין ותקיעה בשופר בשטח המערה אלא בהיתר מיוחד.
3. יוטלו הגבלות על הכנסת תשמישי קדושה: נאסר להכניס יותר מספר תורה אחד, וחל איסור להכניס ספסלים, ולפיכך התפילה התקיימה בעמידה.

4. נאסר להניף את דגל ישראל כמערה לרכות ביום העצמאות.¹
5. לא יוטלו הגבלות דומות על המוסלמים מלבד הכנסת לוויה למערה בזמן תפילת יהודים.
6. בימי החג המוסלמיים תיאסר הכניסה ליהודים.
7. בשעת התפילה של המוסלמים תיאסר הכניסה לבני דתות אחרות.
8. האחריות לפתיחת שערי המערה תיוותר בידי הוואקף המוסלמי.²
9. האחריות לניקיון המערה ותחזוקתה ייוותרו בידי הוואקף המוסלמי.
10. מתפללים יהודים לא ידרשו להוריד נעליים בכניסה כפי שביקשו המוסלמים.³

מתנחלי חברון ראו בהחלטות אלו פגיעה בזכותם ההיסטורית להתפלל בקברי אבות האומה ופעלו ככל יכולתם לשנות הסדרים אלו. גם ערביי חברון התנגדו להסדרים אלו ודרשו להחזיר את המצב לקדמותו, כפי שהיה טרם הכיבוש הישראלי.

מזריקת רימון להקמת בית כנסת

ב-9 באוקטובר 1968 נזרק רימון לעבר מתפללים יהודים במערת המכפלה, ו-43 אנשים נפצעו. למוחרת ביקר דיין והורה להכשיר דרך גישה חדשה ליהודים ולהקים סביבה עמדות אבטחה. ימים מספר לאחר מכן החלו דחפורי צה"ל להכשיר דרך מיוחדת ולהרחיב את רחבת המערה. כמה תושבים ערבים נצטוו לעזוב את בתיהם לצורך כך, והממשל הצבאי העמיד לרשותם בתים נטושים.

במקביל לעבודות אלו עלתה היוזמה להקים בית כנסת סמוך למערת המכפלה. רעיון הקמת בית הכנסת נבע מהרצון למנוע חיכוכים בין יהודים לערבים מתוך הבנה שתפילה משותפת בתוך מבנה אחד אינה הגיונית. על פי התוכנית, בית הכנסת יהיה צמוד למערה עצמה, הנמצאת מתחת למבנה המערה (ברש 1968). שלוש משפחות ערביות החכירו לממשל הצבאי חלקת קרקע שעליה תכנן הצבא לבנות את בית הכנסת. בפועל, בניית בית הכנסת

1 ראו דברי הכנסת, 17 ביוני 1969, עמ' 3057.

2 אחריות זו נמשכה בכל תקופת המחקר, ראו: תשובת ישראל לתלונת ירדן בעניין הסדרי התפילה במערת המכפלה, ארכיון האו"ם, 20 באוגוסט 1975, A/10204.

3 החלטה זו לא התפרסמה בגלוי, אך נמסרה למתנחלים מפי משה דיין בפגישה שהתקיימה עימם ב-19 בינואר 1972 (ארכיון צה"ל, 1689/953/1985).

נעצרה בשל התנגדותם של ערביי חברון, שחששו שבכוונת הממשל לבצע חפירות תחת מערת המכפלה (ברקוביץ 2000: 291).

הסדרים משתנים

מתנחלי חברון התנגדו אפוא להסדרים במערת המכפלה. בתחילה הם פנו במכתבים לרשויות, ומשפנותיהם לא נשאו פרי הם החלו במאבק יום-יומי לשינוי המצב. שינויים לטובת המתנחלים החלו עם התחלת קיומם של ההסדרים. לקראת חג שבועות תשכ"ט (23.5.1969) הועלתה השאלה אם להתיר "תפילת תיקון ליל שבועות" למתנחלי חברון. ועדת השרים לענייני ביטחון דנה בעניין ב־20 במאי 1969 והחליטה לאשר זאת בהסתייגויות הבאות:

1. העניין יוסדר עם ראש העיר השייך ג'עברי.
2. התפילה תותר רק למתנחלים המקומיים ולא לאורחים מן החוץ.
3. לא יתקיימו תהלוכות מחוץ למערה (ארכיון צה"ל, 88/2846/1997).

בעקבות פניות חוזרות ונשנות של עורך הדין אליקים העצני (אשר ייצג שלושה מתנחלים מקריית ארבע ואיים לעתור לבג"ץ) בעניין איסור הכנסת ספסלי ישיבה למערת המכפלה, ולאחר שיגור מכתבם של מתנחלי חברון לראש הממשלה גולדה מאיר, שבו הם השוו את איסור הכנסת ספסלים לנורמה שהייתה נהוגה בכותל בזמן הבריטים (סימונס 1992: 22-32), ב־19 באפריל 1970, לקראת חג הפסח תש"ל, הותרה הכנסת ספסלים לבית הכנסת במערת המכפלה (שמגר 1994: 100; ארכיון המדינה, ג/6495/11). על פי התכנון המקורי, הספסלים היו אמורים להימצא באולמות התפילה רק בזמנים המותרים לתפילת יהודים, אולם המתנחלים ייצרו ספסלים כבדי משקל שהקשו את הוצאתם בידי חיילי צה"ל. ספסלים אלו מצויים עד היום באולמות התפילה שבמערת המכפלה.⁴

הסדרי 1972

ב־23 בנובמבר 1972 נמצאו קרעים של ספר תהילים מחוץ למערת המכפלה (בשן 1972). כמו כן נטען שספר תורה נפגע בזדון בתוך מערת המכפלה. האירוע עורר פולמוס גדול

4 דברים שנאמרו בריאיון שערכתי עם גרשון אלינסון ב־3 במרץ 2015.

בכנסת. היו שהאשימו את הממשלה באוזלת יד, והיו שהאשימו את המתנחלים ביצירת פרובוקציה.⁵

על רקע הדברים האלה, בנובמבר 1972 נשלחו הסדרי תפילה אל נציגי המתפללים בקריית ארבע וכן אל ראש העיר ג'עברי ונציגי הוואקף. אלו העבירו את הסתייגויותיהם, שרובן נגעו לנקודות טכניות קטנות. כל ההסתייגויות של המתנחלים נענו מלבד בקשתם להתפלל באולם יצחק (ארכיון צה"ל, 1689/953/1985). ב-26 באוקטובר התקבלה החלטה רשמית להסדרים חדשים במערה, ובתוך כך הוחלט:

1. תפילת יהודים תתאפשר באולמות אברהם ויעקב בכל ימות השנה, ויוכנסו אליהם ארון קודש, בימה ושולחן.
2. יוכנס ריהוט מתקפל לשימוש היהודים בימים שיש בהם עומס מתפללים (שמגר 1994: 100).
3. תוקם סככה בחצר שבין אולמות אברהם ויעקב כדי לאפשר תפילת יהודים שם.
4. יוכנו מחיצות נידות להפרדה בין נשים לגברים ובין יהודים לערבים.
5. נקבע לוח זמנים לביקורים ולתפילות יהודים במערה: 7:30-11:00, 12:30-14:00, 15:15-16:45.

חגי ישראל הביאו עימם בקשות נוספות של המתפללים היהודים, שכן זמני התפילה בהם משתנים ומתארכים. הממשלה החליטה שלא לשנות מהזמנים הקבועים. כך אירע שבישיבת הממשלה שנערכה ב-3 במרץ 1974 הוחלט שלא להיענות לבקשה לשינוי סדרי התפילה כדי לאפשר קריאת מגילת אסתר במערה. לפיכך עימותים רבים התרחשו סביב חגי ישראל (ארכיון המדינה, א/7340).

הסדרי 1975

ב-27 ביולי 1975 פגעו ערבים בפרוכת של ארון הקודש, קרעו סידורים ופיזרו את הקרעים ברחובות הסמוכים למערת המכפלה. בעקבות זאת יצאה קריאה גדולה של המתנחלים ותומכיהם בכנסת לשנות את הסדרי התפילה. ממשלת ישראל נענתה לפניות אלו, וב-4 באוגוסט 1975 קבעה:

5 הדיון בכנסת בנושא היה סוער. ח"כ אסתר רזיאל נאור דיווחה שחולל ספר תורה, שר המשטרה שלמה הילל טען שאכן מישוהו פתח את ארון הקודש, אלא שלא ברור אם פורעים פרמו את ספר התורה או אם אלו שבאו לברוק אם נעשה נזק עשו זאת "מתוך התרגשות רבה", ואילו ח"כ אורי אבנרי האשים פרובוקטורים במעשה (דברי הכנסת, 29 בנובמבר 1972, עמ' 648-652).

1. המתפללים היהודים יורשו להתפלל באולמות אברהם ויעקב וכחצר המכברת בין האולמות. המתפללים היהודים יוכלו להתפלל בהתאם לשעות התפילה המקובלות בחול ובימי חג בתנאי שאינם חופפים לחגים המוסלמים.
2. המתפללים המוסלמים יתפללו באולם יצחק, הג'ואליה והיוספיה.⁶
3. מעתה, בשעת התפילה תיסגרנה הדלתות המפרידות בין אולמות התפילה שמתפללים בהם יהודים לאולמות התפילה שמתפללים בהם ערבים.
4. הוחלט להציב שמירה שתחצוץ בין יהודים לערבים בשעת התפילה (שמגר 1994: 101-103).

בסעיף 1 נקבע למעשה כי יהודים יוכלו להיכנס למערה כמעט בכל שעה על מנת להתפלל שלוש תפילות ביום. כך למעשה התבטלה הגבלת היהודים לשעות מסוימות. עד להסדר זה הותרה כניסת יהודים רק דרך השער המערבי, ואילו לאחריו הותרה הכניסה גם מהשער הדרום-מערבי.

עימותים ראשונים

העימות הראשון היה "עימות הדגל". ביום העצמאות תשכ"ט (23.4.1969) הגיעו עשרות מתנחלים לחגוג במערת המכפלה מתוך כוונה להפר את איסור הנפת הדגל. הם הסתירו את הדגל מתחת לבגדיהם, ובשעה ששהו בתוך המערה הניפו אותו. הקאדי הממונה מטעם הוואקף הזעיק את הקצין התורן. כיתת חיילים ניסתה להחרים את הדגל, אך המתנחלים העבירו את הדגל מיד ליד. כוחות נוספים של צבא הגיעו למקום, השכיבו את המתנחלים על הרצפה ולקחו מהם את הדגל בכוח. עימות זה גרם לקרע בתוך המתנחלים, דבר שגרם להתמתנות בדרך המאבק (רז 2010: 352).⁷

לאחר עימות זה החלו המתנחלים להפר את ההסדרים בעקביות במקום להתעמת חזיתית. במהלך שנת 1974 דווח על הפרות מספר של ההסדרים מצד המתנחלים. כך, למשל, המתנחלים ערכו במקום חתונות (שכללו שימוש בייז), נכנסו למערה בלילה (שלא בשעות המוסכמות), דרכו על השטיחים בניגוד להסכמות, וחרגו במיקום התפילות מהמקומות שהוקצו להם. המתנחלים זומנו כמה וכמה פעמים לשיחות אצל מפקדי הצבא, וטענו

6 הכוונה לשני האולמות החיצוניים של המערה, ראו מפת מערת המכפלה בנספח.

7 ראו גם מכתבו של בני קצובר, ארכיון צה"ל, 88/2846/1997.

שהדברים נעשו בשגגה והתחייבו שלא לשוב ולעשותם.⁸ ברם, לא רבים מתושבי קריית ארבע השתתפו בתפילות ובמאבקים האלה. לפי עדויות משנת 1974, במערה התקיימו שלושה מניינים בשבת בבוקר, אך בערב שבת היה לרוב רק מניין אחד בדוחק, ולא פעם נעזרו המתנחלים בחיילים כדי להשלים מניין. בעלוני קריית ארבע עלתה הקריאה לעשות מאמץ ולהגיע למערה גם לתפילת ליל שבת.⁹ מכל מקום רוב העימותים היו סביב חגי תשרי, שחופים לא פעם לחגי המוסלמים.

משנת 1975 התעצמו העימותים במערת המכפלה. בשנים 1975-1976 הגיע המאבק לשיאו, ובמשל בחברון מנו 36 תקריות במשך אותן שנתיים. אירועים אלו כללו בין השאר: הכנסת בקבוקי יין, חריגה משעות התפילה, הפרעה לאנשי הווקף ועוד (בראל 2011: 263). התגברות העימותים במערת המכפלה נגרמה כאמור בעקבות הצטרפותם של עולי ברית המועצות ותלמידי הרב כהנא למתנחלים שהובילו את המאבק (אוריאל 2019: 261-263).

מראש השנה עד יום כיפור במערת המכפלה (1976)

משנת 1976 החלו המתנחלים בפעולות רבות לשינוי המצב בתוככי העיר חברון. גם המאבק במערת המכפלה התגבר בעקבות אירועים אלו. המתח בין היהודים לערבים גאה לקראת ראש השנה תשל"ז (25.9.1976), שחל באותה שנה בד בבד עם החג מוסלמי עיד-אל-פיטר.

החפירות בבית הכנסת "אברהם אבינו" התקדמו ללא היתר רשמי מהמשל הצבאי, והמתנחלים נערכו להתפלל במקום בפעם הראשונה כדי לבסס את אחיזתם בחברון. הם העמידו צילייה והביאו למתפללים ספסלי ישיבה. ידיעות מודיעיניות של שירות הביטחון דיווחו על חששו של ראש העיר חברון מפעולתם של קיצוני המתנחלים. לאחר דין ודברים עם המתנחלים החליט שר הביטחון שמעון פרס למנוע את התפילה בבית הכנסת "אברהם אבינו" שהמתנחלים תכננו לערוך ללא היתר רשמי (בראל 2011: 260).

החלטות שר הביטחון פורסמו ב־23 בספטמבר 1976 על ידי מתאם פעולות הממשלה בשטחים, האלוף אברהם אורלי, וכך הוחלט בהן:

1. הצילייה תפורק והספסלים יוצאו מבית הכנסת "אברהם אבינו" כדי למנוע תפילה במקום, כיוון שהאוכלוסייה הערבית "עלולה לראות בזה אקט של התגרות".

8 מתוך מכתב סיכום של מפקד נפת יהודה בקריית ארבע מיום 10 בפברואר 1976 שנמצא בארכיון חברון 20/ג. הדברים חזרו על עצמם, והתקיימה על כך שיחה עם אל"מ זאב עצמנון (ב־7 ביוני 1974), ובה שבו המתנחלים והתנצלו. כמו כן, הובהר למתנחלים באותה שיחה, שנאסר עליהם להכניס נשק למערה (ארכיון צה"ל 10/146/2002).

9 אוסף פרטי של איתמר שניוויס, תיק ידיעוני, קריית ארבע.

2. שהייתם של הרב משה לוינגר ופרופ' בן-ציון טבגר כחברון תוגבל (צילום הצו המקורי מופיע אצל טבגר 1999: 77).
3. הכוחות יתגברו ויוצבו בשטח מפקדים בכירים.
4. יזורזו הליכים בפרקליטות נגד קיצונים מקריית ארבע.
5. יובהר לתלמידי ישיבת ההסדר בקריית ארבע שהם במעמד של חיילים, ובמידה שישתתפו בפעילות יחול עליהם חוק השיפוט הצבאי.¹⁰

חילול הקודש במערת המכפלה

הנוהג היה שבשעה שבמערת המכפלה התפללו מוסלמים, תשמישי הקדושה של היהודים רוכזו בפינה כדי לפנות מקום לתפילת המוסלמים. ביום שישי, 1 באוקטובר 1976, גילו מתנחלים מקריית ארבע כי לאחת הפרוכות המכסות את ארון הקודש שאוחסנו נגרם נזק והיא נקרעה. המתנחלים, בתגובה, התארגנו לתפילת מחאה גדולה בראש השנה בבית הכנסת "אברהם אבינו", למרות האיסור שחל עליהם להתפלל במקום. כוחות צבא ניגשו לפנות את המתנחלים לעיני ערביי חברון, בעוד הם יידו אבנים במתנחלים והשמיעו נגדם קריאות נאצה. יהודים וערבים החלו ליידות אבנים אלו באלו. הצבא פינה את המתנחלים והטיל עוצר על הערבים באזור.¹¹ שר הביטחון פרס נכח במקום והורה על פינוי, והדבר נעשה "תוך חילופי מכות" (בראל 2011: 261). בדיון בכנסת הכחיש פרס שמתפללים נגררו עם טליתותיהם, וכך אמר: "לי לא ידוע ואני ביקשתי לצלצל למושל, שגררו יהודים בטליתות בחגים או בשבתות".¹²

באותה עת מתנחל בשם שלום גולדמן ניצל את המהומה שהייתה בעקבות העימותים בבית הכנסת "אברהם אבינו" ונכנס לאולם יצחק שבמערת המכפלה כדי לגלות את פתח המערה המובילה למערה התחתונה. גולדמן נתקל בקוראנים מפוזרים על הרצפה, ולטענתו, מתוך רצון שלא יתפרש המעשה כביזוי הקוראנים, אסף אותם בשקית והלך. הקוראנים היו עתיקים, בני כ-900 שנה ובעלי ערך רב. כשהתגלה לצבא שנעלמו הקוראנים, הוא ביקש להעלים זאת מהערבים, מתוך חשש למהומות, ולכן הוארך העוצר על חברון. גולדמן השיב את הקוראנים לרב גורן בעילום שם, ורק אז בוטל העוצר. אירוע זה היה סודי ביותר

10 מכתבו של האלוף אורלי לשר הביטחון ולרמטכ"ל, ארכיון צה"ל, 3/1460/2002.

11 מתוך דיווח שהכינה מפקדת יו"ש לקראת ישיבת הממשלה ב-5 באוקטובר 1976, ארכיון צה"ל 3/1460/2002.

12 ראו דברי הכנסת, 6 באוקטובר 1976, עמ' 4077.

ולא היה ידוע באותה תקופה. גולדמן נעצר לשבעה ימים ובהם נחקר על מעשיו.¹³ לאחר שהוסר העוצר גילו המתפללים המוסלמים כי קוראנים במערת המכפלה חוללו. הם הזעיקו את המפקד הצבאי והוא אכן ראה שמספר קוראנים פוזרו על הרצפה, ולכן הורה לסגור את המערה בפני יהודים. בחברון הופצה שמועת שווא, כאילו נשרפו ספרי קוראן, והמתח בעיר גאה. המפקד הצבאי כינס את מנהיגי המוסלמים בחברון כדי להרגיע את הרוחות, ובה בעת ניסו שני הרבנים הראשיים להרגיע את הרוחות בקריית ארבע. בשבת ה'2 באוקטובר 1976 נסגרה מערת המכפלה לתפילת יהודים, והמתנחלים התרעמו על כך במברק דחוף בו דחו בשאט נפש את האשמות על קריעת קוראנים וטענו שלא ייתכן שדבר כזה ייעשה בשבת על ידי יהודי, מכיוון שזהו חילול שבת (ארכיון המדינה, ג/5/6755). בשבת ביקרו במערת המכפלה ראש עיריית חברון וראש עיריית חלחול ונאמו נגד הפגיעה בקוראנים ואף הוציאו כרוז בעניין. הכרוז חולק ברחובות חברון על ידי רכב השייך לעיריית חברון. בערב יום כיפור בשנת תשל"ז (3.10.1976) סירה ברחובות חברון מכונית משא וקראה לתושבים לנהור למערת המכפלה. בעקבות זאת התארגנה הפגנה של מאות צעירים ערבים מול בניין עיריית חברון. משנודע למפגינים שראש העיר מבקר במערת המכפלה, הם צעדו לכיוון מערת המכפלה (ארכיון צה"ל 3/1460/2002). ההפגנה הגיעה אל מסעדת המתנחלים הסמוכה למערת המכפלה, ומפגינים החלו ליידות לעברה אבנים. צבי קצובר, בעל המסעדה, הרחיקם בירות באוויר. כשהגיעה קבוצה שנייה של מפגינים שוב רצה קצובר להניסם בירי, אך חיילי צה"ל מנעו זאת מבעדו (ילין וטבגר 1976: 3-4). קבוצה זו נכנסה למערת המכפלה והחלה להשתולל בה. ספרי תורה ותפילין הושחתו, קופות הצדקה רוקנו, ארונות הקודש ושאר הרהיטים נופצו. כוחות צה"ל הוזעקו למקום ופיזרו את ההמון. כ-40 מתפרעים נפצעו, ו-61 נעצרו. בחברון הוטל עוצר עד ל-15 באוקטובר 1976. מערת המכפלה נסגרה, ושמועות נפוצו בקרב ערביי חברון שהצבא ערך שינויים מפליגים במערה. כשהגיעה הידיעה על המהומות לקריית ארבע, החלו תושבים לרדת למערת המכפלה. כשראו את המראות הם קרעו את בגדיהם כדינם של אבלים, צילמו את המראות הקשים ואספו חלקי ספרי תורה קרועים (ארכיון צה"ל 3/1460/2002).

הלוויית ספרי התורה

לאחר קריעת ספרי התורה פסק הראשון לציון הרב עובדיה יוסף: "לעשות לוייה רבתי בהשתתפות המון בית ישראל ליריעות הספר תורה שארית הפליטה ולגנוז אותם בכלי חרס,

ולקברם בקברי הצדיקים אשר מנוחתם כבוד כבית הקברות של חברון" (ילקוט יוסף קיצור שולחן ערוך, הלכות אבלות ט, לג).

מחלוקת התגלעה באשר לאופן ההלוויה. כוחות צה"ל רצו לערוך הלוויה שקטה ומהירה, ואילו תושבי קריית ארבע דרשו לבצע הלוויה ממלכתית ולעורר את דעת הקהל בנעשה בעיר. חיילים ניגשו לאסוף את קרעי ספרי התורה, אלא שעד מהרה התברר שתושבי קריית ארבע כבר לקחו אותם. אלוף הפיקוד דרש לקבל את שאריות ספרי התורה ואף איים שכוחות הביטחון יערכו חיפושים המוניים בבתי המתנחלים עד למציאתם. לבסוף הושבו קרעי ספרי התורה והתקיימה הלוויה ממלכתית במערת המכפלה בהשתתפות הרבנים הראשיים ושר הביטחון שמעון פרס. איש מתושבי הקריה לא התבקש לנאום בלוויה, אולם במהלכה התפרץ לוינגר, חטף את הרמקול והחל לנאום. בתגובה נותקו הרמקולים, אך הוא המשיך בשלו (ילין וטבגר 1976: 4-5).

בעקבות המקרה מינתה המשטרה צוות מיוחד לחקירת האירוע. 66 ערבים ותושב קריית ארבע אחד הועמדו לדין. עונשים הוטלו על המתפרעים לפי מידת השתתפותם. בתיהם של 11 המסיתים המרכזיים נאטמו, לבעלי העסקים שילדיהם היו שותפים בהתפרעות נסגרו העסקים והם הוכנסו לרשימת המוגבלים של הממשל הצבאי. 30 מאלו שנתפסו במערה היו תלמידי בית ספר והם הושעו מבית הספר לשנה, וכמו כן נמנעה מהם האפשרות לגשת לבחינות הבגרות (על פי המלצתם של תת-אלוף דוד הגואל, מפקד אזור יו"ש, ושל אלוף הפיקוד, יונה אפרת; ארכיון צה"ל 3/1460/2002). לאחר אירוע זה מערת המכפלה נסגרה. שני הצדדים הגישו בקשות לפתיחת המערה, אך הוחלט להשאירה סגורה. רק ב־1 בינואר 1976 שוב נפתחה המערה ליהודים וערבים.

תגובת אזרחי ישראל

אזרחים רבים מכל רחבי הארץ הזדעזעו מהאירועים במערת המכפלה ושלחו מכתבים בנידון לראש הממשלה יצחק רבין, ובהם הם קראו לממשלה למנוע הישנות של מעשים דומים. רוב המכתבים נשלחו מהממסד הדתי, מתלמידי בתי ספר ממלכתיים דתיים מכל הארץ, מרבנים ומארגונים דתיים.¹⁴ את הזעזוע ביטא ראש האופוזיציה מנחם בגין מעל דוכן הכנסת:

14 מספר המכתבים שנשמרו בארכיון המדינה: מאזרחים מן השורה – 31 מכתבים; מתלמידי בתי ספר – 28 מכתבים; מיושבי ראש מועצות דתיות, אגודות בתי כנסת ורבנים אזוריים – 10 מכתבים. ראו ארכיון המדינה, ג/6755/5.

שר הביטחון, ראש הממשלה, אתם וכל חבריכם לממשלה אחראים על המחדל הנורא ביותר מאז אותו מחדל של יום הכיפורים לפני שלוש שנים [...] הנאצים שרפו לנו את ספרי התורה לאלפיהם, יחד עם רצח אבותינו ואמותינו, והממשלה הזאת את המעשה הנאצי לא מנעה בעיר האבות בשליטתנו.¹⁵

המאבק על אולם יצחק

אולם יצחק הוא האולם הגדול ביותר במבנה מערת המכפלה. יש בו יש גומחת תפילה (מחראב) ודוכן תפילה (מינבאר) מפואר לדרשן. ברצפת האולם ישנו הפתח לתחתית המערה. האולם היה מכוסה בשטיחים כמסגד, והתפילה בו הותרה למוסלמים בלבד. הדבר עורר תרעומת בקרב המתנחלים מכיוון שבשבתות גשומות שני האולמות הקטנים היו צרים מלהכיל את הציבור, ומי שהתפלל בחצר היה חשוף לקור ולגשם. ב־26 בינואר 1972 קיבלו מפקדי צה"ל החלטה לאסור על יהודים להתפלל באולם יצחק. לאחר מאבקים רבים, שבהם פרצו המתנחלים בכוח לאולם יצחק ופוננו משם על ידי חיילי צה"ל, שונתה ההחלטה. הנושא הועלה לדיון בממשלה, וב־18 בינואר 1979 אישרה הממשלה בהמלצת שר הביטחון עזר ויצמן הכנסת ספר תורה וספסלים לאולם יצחק בשבתות עד השעה 10:30 (ארכיון צה"ל 1689/953/1985). ההסדר החדש החל ב־20 בינואר 1979, ובאותה שבת המפקד הצבאי כובד בעלייה לתורה (ברקוביץ 2000: 289-296). מאבק המתנחלים נשא פרי.

מאבקם של ערביי חברון נגד התרת תפילת היהודים במערת המכפלה

גורם מרכזי לזעמם של ערביי חברון היה אחיזתם של המתנחלים במערת המכפלה והמאבק שניהלו המתנחלים לשם כך. ערביי חברון התנגדו לכל תפילה יהודית במערת המכפלה ופעלו רבות בנושא, תחילה באמצעות פעילות דיפלומטית. בראש השנה תשכ"ט (23.9.1968) התפללו כ־40 יהודים במערת המכפלה ותקעו בשופר. ההנהגה הערבית בחברון ביקשה מרשויות הצבא למנוע זאת, בטענה שהדבר מפריע לתפילת המוסלמים. לאחר שבקשתם לא נענתה, הם הורו לערביי חברון שלא להיכנס למערת המכפלה כצעד מחאה. כמו כן נשלח מברק לשר הביטחון בחתימתם של 21 מנכבדי חברון, ובו נאמר:

המסגד האיברהימי הינו מסגד מוסלמי קדוש ולא יכול להתפלל בו אף אחד חוץ מהמוסלמים [...] המעשה הזה נחשב לפצע בליבות המוסלמים בעולם האסלם. זאת בנוסף לאי הצדק והעבירה על החוקים הבינלאומיים ומגילת האומות המאוחדות (ארכיון צה"ל 3/1460/2002).

בשנת 1972 החלה לפעול "המועצה המוסלמית למערת המכפלה" (להלן: המועצה). המועצה העלתה דרישות להסדרים במערת המכפלה אל מול דרישות המתנחלים. עיקר פעילותה הייתה מחאתית, מתוך חשש שיוקם בית כנסת בתוך מערת המכפלה (מתוך דיווח שנשלח לאלוף הפיקוד, 5 בנובמבר 1972, ארכיון צה"ל, 1689/953/1985). חלמי מחתסב ישב בראש המועצה. מחתסב כתב עצומה ובה פתח ואמר בייאוש שאף שאינו רואה טעם בהגשת תלונה זו, בכל זאת הוא התלונן שמסגד מערת המכפלה חולל מעצם כניסתם של מתנחלים בלילות, פעמים באישור הצבא ופעמים בלא אישורו. כמו כן, מחתסב התלונן על שהמתנחלים אוספים צדקה במערת המכפלה ותוקעים בשופרות (ארכיון צה"ל, 10/146/2002).

ב-2 באוקטובר 1972 נשלחה עצומה חתומה בידי 15 תושבים מן השורה מקרב ערביי חברון אל שר הדתות זרח ורהפטיג, בטענה לחוסר צניעות של נשים במערת המכפלה ולפרובוקציות של מתנחלים המפריעים לתפילת המוסלמים בזדון. הם תיארו תפילת יהודים בליווי תופים המפריעה לתפילתם, וכן הפרעה למואזין בזמן קריאתו. ורהפטיג הפנה תלונה זו לשר הביטחון עם המלצה לקבוע כללים בעניין צניעות הנשים (ארכיון המדינה, ג/6501/24).

ב-10 בנובמבר 1972 דיווח מחתסב על החלטת מפקדת צה"ל לערוך שינויים גדולים במסגד איברהים. כחלק מהשינויים יוכר חלק מהמסגד כבית כנסת. מחתסב מחה נגד החלטה זו ופרסם בעיתונות הערבית מחאה רשמית (ארכיון המדינה, ג/6495/11). המועצה הערבית לענייני מערת המכפלה החלה לעודד פעילות ערבית נגד המתנחלים. הם הפיצו כרוזים ברחבי העיר חברון נגד "כיבוש מערת המכפלה על ידי יהודים". מוניות מצוידות ברמקולים סובבו בעיר והשמיעו דברים נגד המתנחלים (ברון 1972). ב-8 בספטמבר 1974 התלונן מחתסב על עריכת חתונות במערת המכפלה ועל שהשומר הערבי נאלץ לפתוח את המערה בלילות לתפילת יהודים (ארכיון המדינה, ג/6722/28).

ב-20 בדצמבר 1976 שלחו ערביי חברון (ביוזמת עיריית חברון) עצומה לראש הממשלה, שעליה חתומים 190 איש, ובה הם קבלו על התנהגות המתנחלים וחיילי צה"ל במערת המכפלה. מפקדת צה"ל בדקה את טענותיהם והן נמצאו לא נכונות (ארכיון צה"ל, 3/1460/2002).

ערביי השטחים יצאו בחריפות נגד הסדרי 1975 במערת המכפלה, ותפילות מחאה נערכו בכל המסגדים בשטחי יו"ש. ג'עברי קרא להוציא את כל מי שאינו מוסלמי ממערת המכפלה כיוון שמדובר במסגד. שר הדתות, יצחק רפאל, השיב לו שמטרת ההחלטה היא להשוות את זכויות היהודים והמוסלמים במקום. בעקבות הסדרים אלו החלו ערביי חברון להקצין את מאבקם במתנחלים. הם הפגינו אל מול שערי קריית ארבע, וראש העיר ג'עברי אף קילל את מי שיעבור בקריית ארבע.¹⁶

כשראו ערביי חברון שפעולתם הדיפלומטית אינה נושאת פרי, וכן כאשר ראו את פעולות המחאה של המתנחלים במערת המכפלה, החלו גם הם לארגן פעולות מחאה על ידי הבאת דרווישים אל מערת המכפלה, שיהוו משקל נגד המתנחלים.¹⁷ הדרווישים שבאו להתפלל במערת המכפלה יצרו פרובוקציות עם המתנחלים. הם התפללו בקול רם, רקדו והפרו את הכללים הנהוגים במקום. כך הראו הערבים שגם להם יש נוער שאינו תחת שליטה, בדומה למתנחלים. לאחר עימותים בין הדרווישים ובין המתנחלים וחיילי צה"ל שהתרחשו במקום ב-27 ביוני 1975, הוזהרו אנשי הוואקף על ידי שלטונות צה"ל שלא להביאם שוב (ארכיון צה"ל 3/1460/2002). גם ראשי הערים הערביות ארגנו תפילות מחאה במערת המכפלה נגד השינויים בהסדרי התפילות לטובת המתנחלים. בתחילה אישרו כוחות צה"ל תפילות אלו, אולם כך התרחשה אותה פגיעה בספרי תורה שהוזכרה לעיל. בחלוף הזמן אסרו כוחות צה"ל תפילות אלו. צה"ל חסם את דרכם של ראשי הערים מלהגיע להתפלל במערת המכפלה והכריז על המקום שטח צבאי סגור (חורי 1979).

תגובת המערכת הצבאית לפעולות המתנחלים

תגובת הצבא החריפה בהתאם לפעולות המתנחלים. בתחילה היחס למתנחלים היה חיובי והייתה כוונה למצות את כל האפשרויות כדי למנוע עימות חזיתי איתם. דוגמה לכך ניתן לראות בניסוח החלטת הממשלה לאחר עימות הדגל, שבו החליטה הממשלה:

1. להפעיל כל השפעה אפשרית על המתנחלים לקיים את הסדר בחברון בהתאם להוראת המושל הצבאי.

16 לוינגר אל מפקד יו"ש תת-אלוף אריה שליו, 12 במאי 1975, ארכיון צה"ל, 3/1460/2002.

17 דרוויש (מפרסית: درویش) הוא מושג המתייחס לאיש דת מוסלמי, החי חיי התמסרות לדת ולהגות, לעיתים תוך כדי סגפנות. דרווישים רבים חיים חיי עוני וקבצנות מבחירה.

2. הממשל הצבאי יבטיח את קיום הסדר מצד המתנחלים כפי שהוא עושה זאת כלפי כל מפר אחר.¹⁸

מהחלטה זו ניתן להבין מחד גיסא את היחס החיובי למתנחלים, ומאידך גיסא את הרצון לשמור על הסדר באופן שוויוני.

עיון בהחלטת הממשלה להתיר רק למתנחלי חברון להתפלל בחג השבועות מלמד שהסברה הייתה שלא המתנחלים עלולים לגרום למהומות, אלא אורחים מן החוץ, ולכן נאסר על אורחים לחוג את החג במערה.¹⁹

בעקבות העימותים החמורים שהחלו במהלך שנת 1975, הודיע הצבא למתנחלים שבמידה וימשיכו בפעילות זו יועמדו מפירי הסדר לדין (משמע שהדבר לא נעשה קודם לכן), יוטלו עליהם צווי הגבלה ותימנע כניסת יהודים למערה. אולם הייתה הסתייגות, ולפיה לכל פעולה שכוחות הצבא במקום רוצים לנקוט נדרש אישור של מתאם פעולות הממשלה בשטחים.²⁰

לאחר אירוע יום הכיפורים במערת המכפלה וקריעת ספרי התורה הוחרפו הביטויים נגד המתנחלים. ראש הממשלה רבין האשים את לוינגר ואנשי גוש אמונים בקריית ארבע בהתססת עימות דתי, ובכך שהם הביאו ביודעין ובלא יודעין לעימות יהודי-ערבי בחברון. רבין קרא: "לרסן יסודות מסוימים מסביבתו של הרב לוינגר" (שוקן ומרקוס 1976).

המושל הצבאי זאב בלוך המליץ על פעולה אדמיניסטרטיבית נגד ישיבת קריית ארבע וכן על הקמת יחידה של המשטרה הצבאית שתאכוף את החוק במערת המכפלה (11 במאי 1975). הנימוק להחלטה זו היה חוסר יעילותה של המשטרה במילוי תפקידה וכן הקושי של חיילי המילואים לעצור מתנחלים בשבת (ארכיון צה"ל, 3/1460/2002). ברם יחידה זו לא הוקמה.

ב-28 במרץ 1976 הוחלט על העמדתו של לוינגר למשפט צבאי בגין העלבת קצין צה"ל והפרעה לחיילי צה"ל במילוי תפקידם. בקרב הקצונה בממשל הייתה תחושת סיפוק על העמדת לוינגר לדין.²¹ הוחלט לשפוט את לוינגר בבית משפט צבאי מכיוון שהעונש בבית דין

18 ההחלטה התקבלה ב-24 באפריל 1969 והופצה אל שר הביטחון ושר הדתות על ידי מזכיר הממשלה, מיכאל ארנון, ארכיון המדינה, א/7340/3.

19 ראש לשכת שר הבטחון אל תא"ל גזית, ארכיון צה"ל, 88/2846/1997. המכתב סווג "סודי ביותר".

20 האלוף ורדי אל מתאם הפעולות בשטחים, 14 באפריל 1975, ארכיון צה"ל, 3/1460/2002.

21 כך עלה בריאיון שערכתי ב-18 באוגוסט 2013 עם סגן המושל הצבאי צבי בראל, שנכח באירוע.

צבאי היה כבד יותר, ובפרקליטות קיוו שלוינגר יקבל חמש שנות מאסר. כמו כן, על החלטת בית דין צבאי לא ניתן לערער (רייכר 1976).²²

לבסוף לוינגר זוכה, והדבר גרם לתסיסה נגד היועץ המשפטי אהרן ברק על שהחליט להעמידו לדין. חבר הכנסת יהודה בן מאיר אף ייחס להחלטת היועץ המשפטי מניעים פוליטיים (גוטמן 1995).

ב-23 בספטמבר 1976 הוצאו צווי הגבלה נגד לוינגר וטבגר. לוינגר קרע את הצו בקבלו אותו במשרד המושל והשליכו לרצפה. לוינגר הפר את הצו והסתובב בחברון. מספר פעמים נשלחו קציני המשטרה לעצור את לוינגר, אך זה סירב להתלוות אליהם. ב-30 בספטמבר 1976 רוכז כוח צבאי על מנת לעצור את לוינגר. לוינגר הסתגר בביתו, מאות חיילים הקיפו את הבית ואילו מתנחלי קריית ארבע מנעו מהם את הכניסה בהקיפם את הבית – גברים, נשים וטף. במהלך ההתבצרות שפכו המתנחלים דלי מים על ראשו של האלוף יונה אפרת. לאחר יומיים של התבצרות, ולאחר לחץ של חנן פורת, לוינגר הסגיר את עצמו (מאור 2013: 95). לוינגר נחקר במשטרה ושוחרר בערבות צד ג' לאחר שהתחייב שלא להפר את הצו.²³ לוינגר נשפט על הפרת הצו ונקנס בסכום של 7,500 ל"י.²⁴ את טבגר לא הצליחו כוחות המשטרה לאתר ועקבותיו נעלמו (ארכיון צה"ל, 3/1460/2002). טבגר טען בספרו שמפקד המשטרה שיתף איתו פעולה וסיפר לו שהוא לא רצה לעצרו, לפיכך הוא שלח שוטר שידפוק קלות על דלתו וייעלם, וכך, אף ששהה בביתו, הוא לא נעצר (טבגר 1999: 79).

בהמשך הדרך החריפו קציני הצבא את תגובתם, וכאשר דווח להם שהמתנחלים בראשות לוינגר מפירים את הסטטוס קוו ונודע להם שבכוונתם להמשיך לעשות זאת, המליצו לסגור את המערה זמנית כאמצעי ענישה ליהודים. כמו כן הומלץ למנוע סלקטיבית כניסה של אותם מתנחלים "הגורמים לבעיות" (ארכיון צה"ל, 3/1460/2002). את השינוי במדיניות ביחס למתנחלים ניתן לראות בפעילות המשפטית נגד לוינגר: עד אמצע שנת 1975 נפתחו נגדו חמישה תיקים פליליים וכולם נסגרו בלא העמדה לדין, ואילו בשנים 1975-1980 הורשע לוינגר שלוש פעמים.

22 במשפט צבאי ייתכן שהשופט יהיה גם התובע, ואין יכולת לערער על החלטת השופט. ראו הופנונג 1991: 277-280.

23 מתוך דיווחו של שר הביטחון שמעון פרס; ראו דברי הכנסת, 6 באוקטובר 1976, עמ' 4077-4080.

24 מתוך הרישום הפלילי של לוינגר במשטרת ישראל. המסמכים נמסרו לי באדיבותו של לוינגר (אוסף פרטי, משה אוריאל).

סיכום

מעשי ההתנחלות העצמאית של אזרחים התרחשו בעקבות מחלוקות בתוך הממשלה וחוסר יכולתה להגיע להחלטה בעניין עתיד שטחי יהודה ושומרון. לפיכך היו גורמים בממשלה שעודדו את המתנחלים וסייעו להם בפעולתם. עם זאת למאבק כמה גוונים:

1. מאבק שנעשה בהובלה סמויה או גלויה של גורמים ממשלתיים.
2. מאבק שמטרתו לדחוף את הממשלה להגיע להחלטות ולבצען.
3. מאבק נגד החלטות הממשלה. במאבק זה האזרחים מנסים לכוף את רצונם על ממשלות ישראל.

במאבקם של מתנחלי חברון על צביונה של מערת המכפלה עברו מתנחלי חברון בהדרגה את כל השלבים הללו. הדברים לא נעשו בהחלטה מסודרת אלא בעקבות המציאות בשטח ובעקבות פעילותם של גורמים שונים, חלקם מתוככי המתנחלים וחלקם תומכים מן החוץ. בציבור המתנחלים היו הדעות חלוקות על דרכי המאבק, והיו שסברו שהמאבק צריך להתמקד בתחום הדיפלומטי וביצירת לחץ על ממשלות ישראל כדי לקדם שינוי במעמדה של מערת המכפלה. קבוצה זו התנגדה לעימותים עם ערביי חברון ועם חיילי צה"ל מתוך רצון שלא לפגוע באהדת הציבור הישראלי במתנחלים.

מנגד, היו מתנחלים שסברו שמאבק פיזי ויצירת עובדות בשטח הם הדרך הנכונה, למרות הפגיעה בתדמית המתנחלים, כיוון שדרך זו יעילה ומובילה להישגים, והיא משנה את המציאות המעוותת המגולמת במעמדה של מערת המכפלה.

במשך שנות המאבק הסכימו הכול על דבר אחד: המאבק התקיף בשטח נשא פרי! בתחילת התקופה נאסר על המתנחלים להתפלל במערת המכפלה ואף להיכנס לתוכה במשך רוב שעות היום, ואילו בסופה ניצב בית כנסת בתוך מערת המכפלה בכל שעות היממה. הוויכוח היה על המחיר התודעתי שהביא עימו מאבק זה.

במבט רחב ניתן לראות שהמאבק הקצין בסוף שנות השבעים, לאחר עליית הליכוד לשלטון ובעקבות פתיחת הדיונים של הסכמי "קמפ דייוויד", שכן עד עליית הליכוד לשלטון זכו המתנחלים לתמיכה מלאה מצד מפלגת הליכוד ולתמיכה של חלקים ממפלגת העבודה. לאחר המהפך שאירע בשנת 1977, מצבם הפוליטי השתנה לרעה כיוון שמחנה השמאל התלכד כולו נגדם, ואילו הם נאלצו להתמודד מול חברי הממשלה, שותפיהם לדרך בעבר.

מצד אחד, דבר זה הביא להקצנה בקרב המתנחלים, שכן נוצרו אצלם תחושות בידוד ובגידה בעקבות הדיונים של הסכמי "קמפ דייוויד", שהעמידו בסכנה את עתיד ההתיישבות

בסיני והעלו לסדר היום את תוכנית האוטונומיה. מצד אחר, חברי ממשלת הימין התקשו לפעול ביד קשה נגד המתנחלים.

ניתן לומר שהצלחת המאבק במערת המכפלה לימדה את המתנחלים שמאבק עיקש משיג את התוצאות המבוקשות, ולכאורה הקיצונים שבהם צדקו. בעקבות הצלחה זו, מאבק המתנחלים בכל הגזרות הקצין מתוך ניסיון לשחזר את אותה הצלחה. הדוגמה הבולטת ביותר היא כניסת המתנחלים לתוככי חברון לבית הדסה (19 באפריל 1979) בלא אישור הממשלה. ערביי חברון נאבקו גם הם נגד שינוי מעמדה של מערת המכפלה. גם הם פעלו תחילה בדרכים דיפלומטיות, ובהמשך ניסו לחקות את המתנחלים בניסיון לקבוע עובדות בשטח על ידי הכנסת הדרווישים, אולם הצבא פעל נגדם ביתר נחישות והגדיר את המקום שטח צבאי סגור.

ניתן להבחין כיצד המאבק הסלים בקרב כל הגורמים המעורבים בקביעת מעמדה של מערת המכפלה, ושמתנחלי חברון נחלו הצלחה. גם אופי תגובות הצבא נגד המתנחלים עבר שינוי הדרגתי, מניסיונות שכנוע למעצרים ולהטלת צווי הגבלה והעמדה לדין. ניתן לראות במאבק על צביונה של מערת המכפלה אבן בוחן לשינויים בדפוסי ההתנהגות של המתנחלים וביחסים בינם לבין ממשלות ישראל.

מקורות

- אבישר, ע' (עורך) 1978. ספר חברון: עיר האבות ויישובה בראי הדורות. ירושלים: כתר.
- אוריאל, מ' 2019. הגותו ופעולו של הרב מאיר כהנא כמקור השראה למתנחלי קריית ארבע וחברון בשנים 1968-1984. מחקרי יהודה ושומרון כז(2): 249-268.
- ארנון, נ' 1992. עמק חברון: מערת המכפלה וזכות אבות במדרשי חז"ל. קריית ארבע: מדרשת חברון.
- בראל, צ' 2011. כשמכוניות נפלו מהשמים: מסע בין כיבושים. תל אביב: הקיבוץ המאוחד וספריית פועלים.
- ברון, ג' 1972. הסתה פרועה נגד יהודים מתנהלת בחברון. ידיעות אחרונות, 26.11.1972.
- ברקוביץ, ש' 2000. מלחמות המקומות הקדושים: המאבק על ירושלים והמקומות הקדושים בישראל, יהודה, שומרון וחבל עזה. אור יהודה: מכון ירושלים לחקר ישראל.

ברקוביץ, ש' 2006. מה נורא המקום הזה: קדושה, פוליטיקה ומשפט בירושלים במקומות הקדושים בישראל. ירושלים: כרטא.

ברש, מ' 1967. שר הביטחון הורה להוציא ספר תורה ממערת המכפלה. ידיעות אחרונות, 3.8.1967.

ברש, מ' 1968. בית כנסת ליד מערת המכפלה ימנע חיכוכים. ידיעות אחרונות, 27.10.1968.
בשן, ר' 1972. אנו דורשים נוכחות יהודית של 24 שעות במערת המכפלה. ידיעות אחרונות, 1.12.1972.

גוטמן, י' 1995. טלטלה בשב"כ. תל אביב: ידיעות אחרונות.

דיין, מ' 1976. אבני דרך. תל אביב: עידנים, דביר.

הופנונג, מ' 1991. ישראל: בטחון המדינה מול שלטון החוק 1948–1991. ירושלים: נבו.

וילנאי, ז' 1968. יהודה ושומרון: הגדה המערבית. תל אביב: ספריית שדה.

חורי, ת' 1979. נאסרה תפילת מחאה ערבית במערת המכפלה. ידיעות אחרונות, 4.2.1979.

טבגר, ב"צ 1999. חברון שלי. ירושלים: שמי"ר.

ילין, ג' וטבגר, ב"צ 1976. מה מתרחש בחברון. תל אביב: מעוז.

מאור, ש' 2013. כניעה הדרגתית. בתוך ע' מזרחי (עורך), רציתי להיות טוב: לקט סיפורים על חנן פורת. ירושלים: ראש יהודי.

סימונס, ח' 1992. המאבק למערת המכפלה בשנים תשכ"ט–תש"ל. קריית ארבע: הוצאת המחבר.

פייגה, מ' 1996. ההתנחלות היהודית בחברון בפרספקטיבה של זיכרון קולקטיבי: בין מרכז לפריפריה. יהדות זמננו 10: 73–111.

רז, ש' 2010. משמיע ישועות: לדמותו של רצ"י הכהן קוק. מרכז שפירא: אור עציון.

רט, א' 2013. הרב שלמה גורן – בעוז ותעצומות: אוטוביוגרפיה. תל אביב: ידיעות אחרונות.

רייכר, ג' 1976. מדוע יישפט הרב לוינגר בבית דין צבאי? ידיעות אחרונות, 28.3.1976.

שוקן, ג' ומרקוס, י' 1976. ריאיון עם יצחק רבין. הארץ, 7.10.1976.

שמגר, מ' (יו"ר) 1994. דו"ח ועדת החקירה לעניין הטבח במערת המכפלה. ירושלים: המדפיס הממשלתי.

נספח: תרשים מערת המכפלה

